

ҚАНЫГҮЛ ЖАМАНБАЕВА - ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТАНЫМДЫҚ БАҒЫТТЫҢ БАҒДАРШАМЫ

Жылқыбаева Маржан Сәрсекешқызы
Ш.Есенов атындағы КТИУ
қауымдастырылған профессоры (доцент),
ф.ғ.к

Қаныгүл Әбдібекқызы Жаманбаева – педагог, қазақ когнитивті лингвистикасының негізін салушы ғалым. Маңғыстау өңірінен шыққан алғашқы ғылым кандидаттарының бірі.

Қаныгүл Әбдібекқызы 1960 жылы 7 қарашада Маңғыстау облысы, Маңғыстау ауданы, Үштаған ауылында мұғалімдер отбасында дүниеге келген. Әкесі – Жаманбаев Әбдібек, танымал ұстаз, суырып салма ақын, шежіреші. Анасы – Мырзағалиева Сара, белгілі ұстаз, КСРО білім беру ісінің үздігі. 7 бала өсіріп тәрбиелеген отбасы.

Қ.Жаманбаева 1967 жылы Шетпе орта мектебінің табалдырығын аттап, 1977 жылы Бейнеудегі Абай атындағы №1 орта мектепті бітіреді. Сол жылы Орал қаласындағы А.С. Пушкин атындағы педогогика институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетіне түседі.

Институтты бітіргеннен кейін Бейнеу ауданында, Ақжігіт орта мектебінде мұғалімдік қызмет атқарады. Ұстаздықпен қатар шығармашылықты, ғылымды қатар алып жүрген Қ.Жаманбаеваның мақалалары аудандық, облыстық, республикалық басылымдарда жарияланып тұрды. Қаныгүл Әбдібекқызы аудандық газет редакциясында да қызмет етті.

Ғылыми ізденістері оны 1988 жылы Алматы қаласына, ҰҒА-ның жанындағы Тіл білімі институтына алып келді. Осы жылдан бастап, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында өмірінің соңына дейін қызмет етті.

1994 жылы «Әдебиет сабағында әдеби-көркем шығармашылыққа бағыт-бағдар беру әдістемесі (6-7-класс)» тақырыбында кандидаттық диссертациясын сәтті қорғайды. Осы зерттеуінің нәтижелері сол жылы «Рауан» баспасынан «Оқушылардың көркем шығармашылық қабілетін дамыту» деген атпен әдебиет пәнінің мұғалімдеріне арналған көмекші құрал ретінде жарық көреді.

Ғылыми-көпшілік басылымдарда ғалымның көптеген ғылыми мақалалары мен еңбектері жарияланып тұрды.

1998 жылы «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» атты монографиясы жарық көрді. Бұл ғалымның болашақ докторлық диссертациясының тақырыбы болатын.

2000 жылы ҚР Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің бағдарламасы бойынша жарық көрген «Емлесі қиын сөздер» сөздігін құрастырған Тіл білімі институты ғалымдарының қатарында Қ.Жаманбаева да бар еді. Науқастанып жүргеніне қарамастан, осындай ұжымдық жұмысқа үлесін қосуы ғалымның еңбекқорлығын, ана тіліне деген жанашырлығын, ғылымға адалдығын, қайсар мінезі мен қайраттылығын, рухани жігерінің мықты екенін көрсетеді.

Ол тек ғылыммен ғана айналысып қойған жоқ, шығармашылық қырынан да танылған жан. 1992 жылы «Балауса» баспасынан «Үлкен жолдың адамы» повесі мен ертегілер жинағы басылып шықты. Бұл шығармасы кезінде жас жазушылар арасында арнайы ынталандыру сыйлығына ие болған.

1999 жылы докторлық диссертация жұмысы бойынша ізденісте жүрген ғалымның денсаулығы сыр беріп, ұзаққа созылған науқастан 2006 жылы 25 қарашада дүниеден өтті. Иә, қараша айында фәни дүниенің есігін ашқан Қаныгүл қараша айында бақи дүниеге жол тартты.

Дәстүрлі лингвистикада зерттеушілер тарапынан тілдің атқаратын бірнеше қызметі көрсетілген. Соның ішінде оның екі түрлі маңызды қызметіне басымдық берілген. Біріншісі – коммуникативтік, ал екіншісі – танымдық, яғни сананың жұмысын жүзеге асыру қызметі. Тілдің когнитивтік қызметі оны (тілді) дүниені тану, түсіну, ойлау, ғалам туралы білім қалыптастыру үшін қолданумен өлшенеді.

Тіл – адам санасының көрінісі, яғни оның қалай ойлайтынын көрсетеді. Адам жаңа ұғымдарды түсінгенде, оларды атайды, сол арқылы ретке келтіреді. Танымдық функцияны жүзеге асыру мысалдары: ғылыми гипотезаларды тұжырымдау, мәтіндерді оқу және талдау, есептерді шешу т.б.

Тіл тарихында зерттеушілер тарапынан тілдің коммуникативтік қызметіне баса назар аударылып, тіпті кейбір ғалымдар оны бастапқы және бірден бір функциясы ретінде танығанмен, ХХІ ғасырда когнитивтік немесе менталды процестерді, яғни адам санасында болатын таным мен білім процестерін зерттеумен айналысатын когнитивті ғылымдардың дамуына байланысты тілдің танымдық қызметі жетекші орынға шықты (бірақ бұл оның коммуникативтік қызметін жоққа шығару емес).

Когнитивтік қызметтен тілдің танымдық, денотаттық, референция қызметтері қатар танылады. Когнитивизмнің негізгі зерттеу объектісі – адамзаттық когниция. Когниция – адамды қоршаған шынайы болмыс жөнінде жан-жақты мәлімет беретін, сезім, қиял, қабылдау, ақыл-парасат сияқты әрекеттермен бірлікте дамитын құбылыс ретінде айқындалатын танымның өзгеше сипаты. Демек адамның танымдық әлемі оның ойлау әрекеті мен тәжірибесі арқылы анықталады. Тіл ғылымында когнитивтік лингвистикаға «тіл біліміндегі тіл мен сананың арақатынасы мәселелерін, дүниені концептуализациялау мен категориялаудағы тілдің рөлін, адам тәжірибесін когнитивтік процестер мен жалпылаудағы рөлін, адамның жеке танымдық қабілеттерінің тілмен байланысын және олардың өзара әрекеттесу формаларын зерттейтін бағыт» деген анықтама беріледі. Демек, психолінгвистикамен тығыз байланыста бола отырып, когнитивті лингвистика сана, қабылдау, сыртқы ортамен үздіксіз қатынаста болу, тану, бақылау, пайымдау секілді проблемаларды ұғым, семантика тұрғысынан талдап көрсетуге бағытталады. Осы мәселе жөнінде қазақ тіл білімінде алғашқылардың бірі болып Қаныгүл Жаманбаева ғылыми зерттеу еңбегін жариялаған болатын. Оның 1998 жылы «Ғылым» баспасынан жарық көрген «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» атты монографиясы осындай өзекті мәселеге арналған. Ғалым зерттеуінде тілдік сана құрылымы, гештальт теориясы, тілдік сана және мәтін құрылымы, тілдік модельдер, көркем шығарманың символдық қызметі, мұң концептісі, құндылықтар дүниесі т.б. когнитивтік мәселелер жан-жақты қарастырылған.

Автор еңбектің алғы сөзінде: «Бүгінгі таңда ғылым алдында тұрған үлкен мәселелердің бірі – адам жөнінде біртұтас тұжырымдамалық бағыттар белгілеу», – дей келе, адамның күрделі жүйе екендігін, оның арнаулы рухани-психикалық, психосоматикалық (психика мен тән бірлігі негізіндегі санасыз әрекеттер мен қасиеттер) қабілеттер мен процестердің деңгейлерінен тұратын құрылым екендігін айтады. «Күрделі жүйені тұтастықта танып білу оның көп қырлары мен сыр-сипаттарын дұрыс, дәл ашуға септігін тигізбек... Адамға тұтастық деп қарау бірнеше ғылымның зерттеу әдістері мен құралдарының бір проблема үстінде тоғысуына әкелмек», – дейді [ТҚҚН: эмоция, символ, тілдік сана, 3-б.]. Таным мен тілдің ара қатысы адам проблемасын шешумен түйінделеді деген тұжырым жасайды. Ғалым тіл мен ойлаудың, тіл мен

танымның ара қатысы адамның интеллектуалды өмірінде қаншалықты маңызды екеніне мән береді.

Адам туралы ілімдерді «эмоция», «символ», «тілдік сана» ұғымдары төңірегінде жинақтап береді. Орыс ғалымдарының зерттеулеріне сүйене отырып, зерттеу құрылымын «ізденіс моделі» деп атап, аталған терминге түсініктеме береді.

Зерттеудің алғашқы тарауы зерттеудің когнитивті қағидаларына арналған. Автор мұнда тілдік сананың құрылымына кеңірек тоқталады. *Қажеттілік, құндылық, геиштальт, тезаурус – дүниенің тілдік моделі, дара тұлға* тәрізді атау, ұғымдардың мәнін ашып көрсетеді. Кейбір түсініксіз атаулардың мағынасын жақша ішінде көрсетіп, кейде терминнің мәнін дәл беру үшін, әрі адресатқа түсінікті болу үшін тырнақшамен орыс тілінде беріп отырады. Осы зерттеу әдістерін ескере отырып, Қ.Жаманбаева когнитивтік лингвистика саласында қазақша терминдердің қалыптасуына елеулі үлес қосты десек болады. Өйткені *ішкі ниет (энтелехия), күшті эмоция (аффект), өзін өзі өзектендіру (самоактуализация), жан түкпіріндегі инстинктер (санасыз түйсіктер), дара тұлға (индивидуальность), түпсана (подсознание), сана үсті (надсознательное)* және т.б. көптеген ұғымдар лингвистика саласында термин ретінде алғаш рет осы еңбекте қолданылған десек, қателеспесек керек. Сонымен қатар бұрын қолданыста бар атаулардың өзін жаңа мәнде қолданғанын және басқа тілден алынған терминдерді сөзбе-сөз аударма салмай, қазақ тілінде сол ұғымға дәл келетін атау беруге тырысқанын байқаймыз. Мәселен, «тілдік сана» ұғымы туралы: «біз ұсынып отырған «тілдік сана» деген ұғым орыс тіл біліміндегі «языковая личность» деген тұлғадан өзгеше... Орыс тіл білімінде «языковая личность» деген тұлға «средний носитель» қызметін атқарады. Бізде «средний носитель» деген тұлға жоқ. Жоғарғы интеллектуалды тұлға – дара тұлға нысанаға алынады. Дара тұлға (индивидуальность) – тұйық жүйе. Оның қатынастары ішкі дүниеге бағытталады. Және дара тұлға болмысы абстракцияланып, «сана» дәрежесіне көтеріледі. Сана дәрежесіне көтерілудің, абстракцияланудың мәнін зерттеу барысында көңілге түюге болады. Сонымен, біздің зерттеуіміздегі тілдік сана – абстракцияланған ұғым» [ТҚҚН: эмоция, символ, тілдік сана, 8-9-б.], – дейді. Одан әрі «тілдік санаға» өзіне дейінгі зерттеулерге терең талдау жасай отырып, толық сипаттама береді де, оның құрылымы зерттеу нәтижесінде ғана нақтыланатынын айтады. Сол сияқты «орыс тіліндегі «мировая скорбь» деген тіркес пен қазақ тіліндегі «әлемдік мұң» деген тіркестегі «скорбь» пен «мұң»

деген сөздерді салыстырар болсақ, екеуінің ішкі мәнінде өзгеше, тосын сипаттар бары байқалады (апофатикалық сәттері әр алуан мәнде, «мұң» деген сөздің иррационалды сипаты басым» деп нақтылайды [ТҚКН: эмоция, символ, тілдік сана, 21-б.].

Келесі кезекте қазақ тілінде баламасы болғанымен, кейбір ұғым-атауларды қазақша бермей, сол тілдегі түпнұсқа күйінде қалдырады, оның себебін өзгеше мәнділігімен түсіндіреді. Мысалы, «нарративность» – баяндалу формасы. Мәтінді одан тыс жатқан әлдебір құрылымдармен байланыстыратын баяндалу формасы. Бірақ біз «баяндаушы тұлға» деп қазақша бермейміз. «Нарративтік» деген ұғым сақталады. Себебі оның ішкі мәні бөлек», - дейді [ТҚКН: эмоция, символ, тілдік сана, 23-б.]. Бір сөзбен айтқанда, Қ.Жаманбаева когнитивті лингвистика саласындағы әрбір терминді, әрбір ұғым атауын жан-жақты түсіндіріп, мәнін ашып көрсетіп отырады. Бұл көптің тісі бата бермейтін, яғни кез келген адам бірден түсініп қабылдай қоймайтын күрделі когнитивтік процестерді, зерттеуші қозғап отырған мәселелерді адресаттың қиындықсыз түсініп қабылдауына мүмкіндік береді.

Ғалым зерттеу барысындағы ойларын уәждеуде Дж.Лаккоф, Н.Я.Пэрна, В.А.Штофф, Ю.Н.Караулов, А.Ф.Лосев, Л.С.Выготский, А.И.Новиков т.б. еуропалық, ресейлік ғалымдардың еңбектері мен қатар К.Г. Юнг, Ф.Ницше, И.Ф.Шиллер, Ибн Сина т.б. сынды батыстық және шығыс ойшылдардың еңбектеріне шолу жасай отырып, тұжырымдарын талдап, саралап жүгінеді. Сонымен қатар А.Байтұрсынұлы бастаған қазақ тілі білімпаздарының ой-түйіндері арқылы негіздейді. Бұл ғалымның аталған салаға үлкен теориялық дайындықпен келгенін көрсетеді.

Қ.Жаманбаеваның бұл ғылыми еңбегін лингвистикалық тұрғыдан талдап, баға беру үшін де осындай мықты дайындық керек, ғалымның еңбегін терең зерттеп барып қана салмақты ой айтуға болады. Біз бұл шағын мақаланы осы бағыттағы зерттеулерге жасалған алғашқы қадам ретінде ұсынамыз. Мақаланың мақсаты – Қ.Жаманбаева сынды өлкемізден шыққан ғалымның еңбегін көпшілікке таныстыру және оның қазақ тіл ғылымындағы маңызды орнын көрсету.

Сөз соңында зерттеудің алғы сөзінде автордың «зерттеу бағыты қазақ тіл білімінде жаңа қолға алынған сала болғандықтан, еңбек ғылым сұраныстарына үзілді-кесілді жауап бере алмайды, дегенмен кең көлемдегі бағдарламалық көрсеткіштерді ұсынамыз деген үмітіміз бар» деген сөзіне оралуды жөн санадық. Және ғалымның бұл үміті ақталды деуге толық негіз бар.

Себебі Қ.Жаманбаеваның аталған еңбегі жарық көргеннен кейін-ақ қазақ тіл білімінде осы бағыттағы зерттеулер (мақалалар, диссертациялар) бірінен соң бірі шыға бастады. Сөйтіп Еуропа, Ресей ғалымдары сөйлеткенмен, қазақ тіл ғылымында түйіні шешілмей, сүрлеуге түсе алмай тұрған жаңа бағытқа түрен салынды, когнитивті лингвистикаға қазақша тіл бітті. Тақырыпты «Қазақ тіл ғылымындағы жаңа бағыттың бағдаршамы» деп алуымыз да сондықтан.

Қысқа ғұмырында қазақ ғылымына өзіндік үлесін қосқан, артына аз болса да, мағыналы, салмақты еңбектерін қалдырған, тіл ғылымының жаңа бағытына сүрлеу салған, когнитивті лингвистика саласында кейінгі зерттеулерге бағыт көрсетіп кеткен Қ. Жаманбаеваның еңбектері тек ғылыми аудиторияларда ғана емес, жалпы көпшілікке танылуы керек. Осы мақсатта ғалымның еңбектері жарияланып, насихатталуы тиіс. Қолжазбалары мен жарық көрген еңбектерін жинақтап, баспадан шығару, тарату, өзі туып-өскен Маңғыстау өңірі білім беру ұйымдарында Қ.Жаманбаева атындағы оқу аудиториялары мен зертханалар ашу, ғылыми семинарлар мен конференциялар өткізу алдағы кезек күттірмейтін шаралар қатарында болуы керек. Ғалымның зерттеулері ғылыми айналымға түсіп, кейінгі ғылыми ізденістерге арқау болары сөзсіз.

